

Неля Герасименко

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ
- ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО ОБЩИНУ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІ-ХVІІІ СТ.)**

В кінці ХІХ - на початку ХХ ст. значно зріс інтерес дослідників до проблеми общини в Російській імперії, а значить і на Україні. Як і раніше, в 50-60 роках ХІХ ст., ця складна соціально-економічна проблема стала предметом гострих дискусій між представниками різних політичних спрямувань: слов'янофілами, лібералами, революціонерами-демократами.

Представники слов'янофільського напрямку доводили, що община визначила особливий шлях розвитку Росії, яка не розділить революційних потрясінь Заходу. Ліберали, навпаки, заперечували самотність російської общини, вважали її віджившим інститутом, який заважав розвитку капіталізму в Росії. Тому вони виступали за її ліквідацію і залучення Росії до передового досвіду Заходу. Принципово відмінною була позиція революціонерів-демократів. Для них община

була прапором боротьби за селянську революцію, необхідною передумовою революційних змін в Росії.(1)

До гострої полеміки між діячами різних політичних угруповань приєдналися вчені. Представники позитивістської школи медієвістів (П.Г.Виноградов, М.М.Ковалевський, А.Н.Савін, Д.М.Петрушевський, І.В.Лучицький) розглядали общину як суспільний інститут, що мав певні етапи розвитку. Представники державницької школи, до якої належали К.Д.Кавелін, С.М.Соловйов, Б.М.Чичерін заперечували еволюційний шлях розвитку общини і висували теорію її державницького походження.

Виникнення гострої дискусії серед політиків та вчених щодо проблеми общини було пов'язано із соціально-економічними процесами, що відбувалися в тогочасному селі. Розвиток капіталізму в пореформенному сільському господарстві, важкий процес розорення селянства Російської імперії, що ускладнювався залишками кріпацтва, ломка традиційних устоїв села - все це викликало в країні значну соціально-економічну напругу. Доля селянства хвилювала представників прогресивних сил імперії і викликала багато питань: чи залишиться община при капіталізмі; які будуть соціально-економічні наслідки при її ліквідації, а також чи пристосується община до нових історичних умов.

Відповіді на ці питання було можливо тільки вивчивши історію общини. Тому зрозумілий інтерес дослідників другої половини XIX ст. - початку XX ст. до цієї проблеми не тільки в Росії, але і на Україні. Особливу увагу українські вчені звернули на історію общини на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII ст., тобто в час існування на цій території Української козацької держави як автономії у складі Російської імперії.

Вперше питання про общину на Лівобережній Україні розглянув у своїх працях Іван Васильович Лучицький (1845-1918 рр.) - відомий історик-медієвіст, професор Київського університету, який досліджував ряд проблем західноєвропейської, а також середньовічної історії України. Значний внесок ученого у вивчення історії общини на Україні.(3)

До виступу І.В.Лучицького питання про українську общину другої половини XVII-XVIII ст. зовсім не розроблялося, що пояснювалось пануванням серед істориків думки про Україну, як країну індивідуального надвірного господарства. На основі широкої джерельної бази, в тому числі і архівного матеріалу, автор виявив існування не

тільки общини, як форми громадського самоуправління, але і общинного землеволодіння у північних районах Лівобережжя переважно у формі сябринства, а у центральних та південних - у формі волосної общини.(4)

Вчений переконливо довів, що нові землі в XVI-XVII ст. на Лівобережній Україні заселяли, як правило, групи родичів. Вони володіли і фактично користувалися цими землями. Останні належали не окремим родинам, а всій общині чи сімейній групі. Як один із прикладів, І.В.Лучицький наводив історію землеволодіння у с.Білики. Ще в 1560 р. сімейній групі Біликів була видана урядом грамота на володіння Лукарівськими землями. У XVII ст. вона розпалася на 8 менших сімейних груп: три сім'ї Ярмоличів, дві - Смоличів, та три - Біликовичів. Усім їм була видана (1646 р.) підтверджувальна грамота на володіння землями їх "продка" Білика. На початку XVIII ст. земля, що знаходилася в загальному користуванні, була поділена між цими сімейними групами.(5)

І.В.Лучицький уперше дослідив питання про походження сябринного землеволодіння. Сябринство, на думку автора, це така форма общини, що виникла в процесі розпаду окремої сім'ї на менші сімейні групи, пов'язані між собою спільністю походження, кровною спорідненістю і збереженням загального володіння землями їх предків. Сябринні землі були поділені на частини (паї) відповідно до кількості сімей. Паї не були постійними володіннями, а переходили шляхом переділів від однієї сімейної групи до іншої. Заслуговує на увагу опис автором принципів землеволодіння й правових відносин у сябринному господарстві, а також процес розкладу сябринної общини.(6)

І.В.Лучицький показав також відмінності останньої на Лівобережній Україні від сільської чи волосної общини Росії. Це, зокрема, нерівність розмірів земельних ділянок членів сябринної общини, свобода передавання паїв як членам цього ж сябринного союзу, так і за згодою останніх у сторонні руки. Крім того автор вказує й на виникнення шляхом договорів штучних сябринних об'єднань.(7)

Найбільшу цінність у працях дослідника має сам опис внутрішньої організації сябринного господарства, принципів землекористування і правових відносин серед його членів. В той же час в його працях про сябрів було допущено і ряд помилкових тверджень. Так складний процес виникнення сябринного землеволодіння він зводив до механічного перенесення сімейної общини з Правобережної України, без будь-якого

зв'язку з тими економічними і соціально-політичними умовами, в яких він здійснювався.(8)

І.В.Луцицький багато зробив і для дослідження форм общини, яка існувала в центральних та південних районах Лівобережжя. Найпоширенішою формою там була спочатку волосна община, до якої входило кілька сіл, що спільно володіли землею. Внаслідок зменшення кількості вільних земель, основною причиною чого, як справедливо твердить автор, було утворення великих маєтків, і виникнення у зв'язку з цим гострих суперечок між рядовими козаками та феодално залежними селянами за угіддя, в другій половині XVIII ст. у південних полках почалося розмежування земель як між окремими селами, так й їх жителями.(9) Виникла сільська община, яка повністю розпоряджалася вільною громадською землею. В багатьох селах без її згоди не відбувався навіть продаж останньої. Так община с.Мицалівки Золотоніського повіту (1791 р.) ухвалила рішення про заборону продажу землі й складання купчих "без сільського сходу".(10)

І.В.Луцицький відкрив існування примусової сівозміни - своєрідного методу впливу общини на порядок користування землею. Трипільна система ведення господарства давала право члену общини мати одну ділянку землі в кожному з трьох полів. Дві частини відводилися під засів, а третя - під пар та вигін. Община сама визначала порядок сівозміни. Громадську землю не можна було огороджувати і перетворювати на приватну власність. Це положення, зазначав автор, було юридично закріплене у "Правах, за якими судиться малоросійський народ" - зводі законів України XVIII ст. В ньому, зокрема, зазначалося, що той, хто огородив громадську землю, повинен повернути її громаді, що общини використовували, на думку І.В.Луцицького, у жорсткій боротьбі за свої землі з міцніючим класом феодалів.(11)

Таким чином, І.В.Луцицький у своїх працях уперше довів, що на Лівобережжі у другій половині XVII-XVIII ст. існувала общинна форма землеволодіння. На основі значного архівного матеріалу він дослідив різні форми общини та розкрив причини її розкладу. Вчений вказав на помилки окремих дослідників, які заперечували існування останньої на Україні. Бо під общинним землеволодінням воля розуміли такий порядок користування земельними угіддями, "при якому існують як необхідна приналежність переділи через конкретні проміжки часу земель і поділ землі на рівномірні ділянки". Тому, на думку вченого, і вважали, що на

Україні зовсім не існувало общинного землеволодіння, "як немовби противного характеру та природі малороса". Проте "поняття про общинне землеволодіння значно ширше, форми общинного землеволодіння вкрай різноманітні й землеволодіння з переділами земель є не більш як одна з різновидів общини". Крім того, зазначав І.В.Луцицький, описи общинних порядків в Росії виявили існування общин без переділів та при нерівномірних ділянках".(12)

До цього слід додати, що в новітніх дослідженнях доведено, що загальні переділи у російській общині - явище дуже рідке. Вони могли проводитися епізодично лише в тому випадку, коли з різних причин доводилося впорядковувати общинне земельне господарство в цілому.(13)

Отже, ґрунтовні висновки вченого відносно існування общини на Лівобережній Україні та порівняльний аналіз її форм з російською общиною внесли значний вклад в дослідження цієї важливої соціально-економічної проблеми.

І.В.Луцицький уважно вивчав дослідження, в яких висвітлювалося питання про існування общини на Україні. Так в розширеній рецензії на працю Є.С.Филимонова "Румянцевський генеральний опис Суразького повіту 1767 р." опублікованій у 1888 р., він довів, що спроба автора книги спростувати "думку про існування в Малоросії общинного землеволодіння" йому не вдалася, оскільки наведені ним архівні документи не підтверджують цього. Спираючись на них, І.В.Луцицький зазначив, що у Суразькому повіті "незаперечним, однак, є факт значного поширення володіння общинними лісовими угіддями." І не тільки ними. "Об'єктом общинного землеволодіння, - підкреслив учений, - як це видно з книги Филимонова, були й сінокоси та орні землі".(14) В той же час І.В.Луцицький у своїх працях допустив деякі неогрунтовані висновки.(15) Так вчений вважав, що витіснення козаками селян з громадських земель відбувалося тому, що перші вважали себе основними заїмщиками, оскільки поселилися там раніше від других.(16) У даному випадку вчений не звернув увагу на те, що суперечки між козаками і селянами за общинні землі особливо загострилися у другій половині XVIII ст., коли посилювався процес закріпачення селянства. Шляхом витіснення селян з общинних земель рядові козаки прагнули захистити останні від загарбання козацькою старшиною, представники якої часто захоплювали общинні землі не тільки підданих селян, але й козаків.

Звичайно, ці недоліки все ж не применшують той внесок, що його зробив учений у розробку питання про общину на Лівобережжі.

З критикою зазначених висновків І.В.Луцицького виступили відомі дослідники історії України Д.І.Багалій та О.Я.Єфименко.(17)

Дмитро Іванович Багалій (1857-1932) - видатний представник української історіографії, що вніс значний вклад в розвиток історичної науки. Значну кількість праць вчений присвятив історії Лівобережної України. Одна з них, рецензія на роботу О.М.Лазаревського "Описание Старой Малороссии", що мала самостійне наукове значення, була відмічена золотою медаллю Петербурзької Академії наук.(18)

Тому виступ поважного вченого проти висновків І.В.Луцицького відносно існування общини на Україні в другій половині XVII-XVIII ст. викликав загальний інтерес до цієї проблеми. У своїй праці "Займанщина в Левобережной Украине в XVII s XVIII вв." - Д.І.Багалій зазначав: "Про таку общину, яка була й є у Великоросії не може бути тут і мови: ні періодичних переділів, ні рівномірності ділянок ми не знаходимо в малоросійських займанщинах". Дійсно такої общини, яка була в Росії, на Україні не було. Але зустрічалися інші форми общини. І це, як довів І.В.Луцицький, ще не означало, що її не існувало. Тому помилковим був висновок Д.І.Багалія, що на Лівобережній Україні у більшості випадків особиста надвірна власність утвердилася дуже швидко, общинні порядки не встигли встановитися в громадських земельних володіннях".(19)

У результаті наукової полеміки між Д.І.Багалієм і І.В.Луцицьким, яка виникла у 1883 р. на засіданнях товариства Нестора-літописця, останній у 1884 р. видав документи до історії общини під назвою "Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавская губерния)". Ознайомившись із збірником документів, Д.І.Багалій дещо змінив свій погляд на дану проблему. В розгорнутій рецензії на цю книгу вчений не тільки дав їй високу оцінку, а й підтримав точку зору автора на існування общини на Лівобережжі у XVIII ст. Аналізуючи на основі документів роль громади, яка давала дозвіл на будівництво греблі, створення хуторів на спільній землі, на відведення в особисте володіння окремих земельних ділянок своїм членам, купувала та продавала останні тощо, автор рецензії робить правильний висновок про те, що такі функції могли належати тільки справжньому власнику земель, тобто общині.(20)

Як і Д.І.Багалій, О.Я.Єфименко (1848-1919) внесла значний вклад у дослідження різних аспектів аграрної історії України, зокрема вона проаналізувала характер сяринного землеволодіння на Лівобережній Україні. Як і І.В.Луцицький, вона також вважала, що сяринне землеволодіння формувалося двома шляхами: в результаті розкладу сімейної общини та об'єднання "окремих трудових осередків", тобто "чисто договірним шляхом".(21)

У своїх працях О.Я.Єфименко розглядала сімейну общину як інститут, властивий усім народам. Причинами її розкладу, на думку автора, були розвиток приватної власності на землю й зменшення кількості вільних земель. Вона дослідила також роль тиску на общину з боку представників панівного класу в процесі її розкладу.(22)

Незважаючи на значні успіхи в дослідженні цього питання, автор не змогла усвідомити того, що общинна форма землеволодіння, як і кожне історичне явище, перебуває у безперервному розвитку. Існування різних її видів залежало від тих соціально-економічних та політичних умов, в яких община розвивалася. Так О.Я.Єфименко помилково вважала, що на Лівобережжі до закріпачення селян домінуючою формою було надвірне-ділянкове землеволодіння і лише після нього виникає общинне.(23) Проте наявність особистого надвірного землеволодіння ще не означає відсутності общини. Адже користування орною землею і угіддями було підпорядковане контролю і регулюванню з боку общини.

Досліджуючи типи общини, автор не зрозуміла динаміки їх розвитку, процесу перетворення однієї форми в іншу, існування одночасно кількох її видів (на Лівобережній Україні сяринна, волосна і сільська общини), Автор визнавала єдину форму на зразок феодалної общини Росії, з її правом на всю землю, що оброблялася, та обов'язковою наявністю переділів. Саме в цьому питанні розходилися її думки з висновками Луцицького про общину на Україні.(24)

На підтримку положень і висновків І.В.Луцицького про общину на Лівобережжі виступив відомий учений, автор ряду праць з даної проблеми М.М.Ковалевський. Спираючись на численні архівні джерела, зібрані І.В.Луцицьким, автор показав безпідставність думок тих дослідників, які намагалися довести лише індивідуальний характер землеволодіння на Україні і відсутність на території Лівобережжя в XVIII ст. його общинних форм.(25)

Однією з форм общини на Лівобережній Україні, на думку автора, було сярбринство, яке за своїм характером нагадувало дольове землеволодіння на півночі Росії, описане О.Я.Єфименко. Як і дольова, сярбринна община сформувалася у період розкладу сімейної, їх члени мали спільне майно, де кожна сім'я користувалася певною часткою ріллі та угідь. Важливим був висновок М.М.Ковалевського про формування (у процесі розкладу сярбринної общини) сільської земельної общини, члени якої були пов'язані вже не єдністю походження, а спільністю економічних інтересів.(26)

Іншою формою, на думку Ковалевського, була волосна община. Учений розглянув стани її формування і причини розподілу ріллі в центральних та південних районах Лівобережжя. Це, насамперед, бажання рядового козацтва захистити общинні землі від старшинської верхівки, що намагалася захопити її разом з селянами, що на них жили, і в зв'язку з цим постійні суперечки між козаками та феодално залежними селянами за орні угіддя.(27)

Таким чином, М.М.Ковалевський не тільки підтримав положення І.В.Лучицького про українську общину, а й показав різні її форми, що виникли в процесі історичного розвитку, причини поступового розкладу. Заслугою автора, зокрема, є те, що він, як і Лучицький виступив проти окремих істориків, які намагалися довести відсутність на Лівобережній Україні в другій половині XVII-XVIII ст. общини та общинного землеволодіння та підкреслювали, що для неї характерне так зване індивідуальне надвірне землеволодіння.

Одним з таких вчених був Є.С.Филимонов. У 1895 р. вийшла його праця, присвячена еволюції процесу формування землеволодіння на Україні.(28) У ній, як і в рецензованій І.В.Лучицьким праці,(29) висловлено ряд думок про економічні відносини на Україні, зокрема про наявність общини. Є.С.Филимонов, як і деякі його попередники, зайняв з цього питання помилкову позицію. Він вважав, що основними рисами общини є рівність наділів та щорічні їх переділи, яких не було на Україні. А звідси і висновок про відсутність общини на Лівобережній Україні. Автор намагався також довести, що сярбринне землеволодіння не було одним з видів общинного, а особливою формою, властивою для певного регіону. Він ігнорував те спільне, що їх об'єднувало, насамперед наявність суспільної власності на землю.(30) Це спільне і свідчило про те, що сярбринне землеволодіння було одним з видів общинного.

Більшість висновків та узагальнень цього автора, незважаючи на залучений до його праць значний архівний матеріал, не мали належного наукового обґрунтування. Тому деякі відомі дослідники аграрної історії Лівобережжя поставилися до них з недовірою, вважаючи їх "фантастичними"(31), що відповідає дійсності.

Значний вклад у розробку проблеми общини на Україні вніс В.О.Мякотін. Найпоширенішою формою землеволодіння на Лівобережжі у другій половині XVII-XVIII ст. автор вважав общинну форму землеволодіння. Проте в другій половині XVII ст., на думку В.О.Мякотіна, відбулися деякі зміни у формуванні сярбринної общини. Якщо раніше сярбринна виникала в результаті розкладу родової общини, то в другій половині XVII - першій половині XVIII ст. утворювалися штучні сярбринні об'єднання, члени яких часто вже не мали родинних зв'язків.(32)

В.О.Мякотін відзначав існування права сярбринних союзів володіти землею й розпоряджатися нею, а також продаж орних земель і угідь у сторонні руки, що відбувалося тільки за згодою усіх сярбрів. Він відзначав роль духовних і світських феодалів у загарбанні сярбринних земель, що сприяло розкладу сярбринної общини. Внаслідок цього до кінця XVIII ст. сярбринне землеволодіння на Лівобережній Україні майже зникло.

На думку автора, в процесі розкладу сярбринних союзів відбувалося перетворення їх в сусідську, тобто сільську общину, що відповідає дійсності.

У центральних і південних районах Лівобережжя, як підкреслює автор, існувала волосна община, яка виникла в результаті швидкого заселення краю. Причинами її розкладу він вважав зменшення кількості вільної землі, дальший розвиток феодалних відносин, закріпачення селян, що сприяло поділу єдиної волосної общини на сільські. В свою чергу в сільських общинах в ході цих процесів спостерігалось відокремлення козацьких общинних земель від залежних від феодала селянських.(33)

Таким чином, важливою проблемою в українській історіографії кінця XIX - початку XX ст. було дослідження виникнення, формування та функціонування общини в різні періоди історії України. Актуальність вивчення цієї складної соціально-економічної проблеми була тісно пов'язана з вирішенням земельного питання в пореформенному українському селі. Вперше ця проблема була викладена на науковій

основі в працях І.В.Лучицького в 80-х роках XIX ст. І одразу ж викликала жваву полеміку, в ході якої було досліджено ряд аспектів цієї проблеми. Велику увагу дослідники приділили общині, яка в другій половині XVII-XVIII ст. існувала на Лівобережній Україні, на території якої в той час була автономна Українська козацька держава у складі Російської імперії.

Вченими було доведено існування в державі общини і общинного землеволодіння; на півночі в формі сяринних об'єднань, у центральних та південних районах - в формі волосної общини. У процесі їх розкладу виникла сільська община, яка існувала і в XVIII ст. У зв'язку із закріпаченням селянства в останній виділилися залежна селянська громада (община), землі якої стали власністю феодала і "козацьке товариство" - община, де земля перейшла в приватне володіння її членів. В результаті дослідження було встановлено також відмінність форм общини на Україні від тієї, що була поширена в Росії.

Звичайно не всі питання цієї складної проблеми були досліджені істориками кінця XIX - початку XX ст. Не досліджена, наприклад, українська община в період закріпачення селянства, а також її місце в структурі держави. Відомо, що селянська община, потрапивши під владу феодалів, продовжила існувати. Однак не з'ясовано, наприклад, як, коли, і при яких обставинах вона втрачала і зберігала ті чи інші функції та права, як поєднувалося існування надвірного та общинного володіння землею. Не до кінця зрозуміла також роль общини у виконанні селянами феодальних податей і повинностей.

Проте це не применшує того значного вкладу, який внесли дослідники кінця XIX - початку XX ст. в розробку проблеми общини в Українській козацькій державі.

Примітки:

1. Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX - начала XX в. - К., 1971. - С.120.
2. Там само. - С.120 - 131.
3. Його ж. І.В.Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн. - 1970. - №6. - С.127.
4. Лучицький І.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Отечественные записки. - СПб., 1822. - №11. - С.92-116; Його ж. Общинное землевладение в Малороссии // Устои. - 1882. -

№7. - С.39-60; Його ж. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор. - 1883. - №6. - С.72-77; Його ж. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. Полтавская губерния. - К., 1884. - 313 с.; Його ж. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. - СПб., 1889. - 33 с.; Його ж. Формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник. - 1890. - №3. - С.391-424.

5. Його ж. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. - С.11-17.
6. Там само. - С.16-17.
7. Там само. - С.19, 19 зв., 32.
8. Лаптин П.Ф. І.В.Лучицький про общину на Україні. - С.129.
9. Лучицький І.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. - С.111.
10. Його ж. Формы заимочного владения в Малороссии. - С.407-409.
11. Його ж. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. - С.144.
12. Там само. - С.109.
13. Александров В.А. Сельская община в России (XVII - нач. XIX вв.). - М., 1976. - С.203.
14. Лучицький І.В. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. // Юридический вестник. - 1889. - Кн.12. - С.604.
15. Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В.Лучицького // Средние века. - 1963. - №23. - С.221, 222.
16. Лучицький І.В. Формы заимочного владения в Малороссии. - С.412.
17. Багалей Д.И. Рецензия на работу Лучицького И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Киевская старина. - 1883. - №2. - С.409-415; Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. // Киевская старина. - 1883. - №12. - С.560-592; Ефименко А.Я. Дворичное землевладение в Южной Руси // Русская мысль. - 1892. - №4. - С.156-177; №5. - С.1-16; Ефименко А.Я. Южная Русь. - СПб., 1905. - С.406.
18. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков, 1990. - С.3, 48.
19. Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII в. - С.579, 592.

20.Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - К., 1888. - Кн.2. - С.194-199; Багалея Д.И. Рецензия на "Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавская губерния) //Киевская старина. - 1884. - №9. - С.145-146.

21.Скакун О.Ф. Община в працях О.Я.Єфименко //Питання історії народів СРСР. - К., 1970. - Вип.9. - С.158.

22.Там само. - С.159-160.

23.Ефименко А.Я. Указ соч. //Русская мысль. - 1892. - №5. - С.10.

24.Там само. - С.13-15.

25.Ковалевский М.Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // Юридический вестник. - 1885. - №1. - С.50.

26.Там само. - С.54-55.

27.Там само. - С.66-68.

* Дольове землеволодіння - форма общинного землеволодіння землею, де кожна сім'я мала право користуватися певною частиною усіх видів угідь.

28.Филимонов Е.С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения:Краткий исторический очерк малорусского землевладения. - Пермь, 1895. - Вып.2. - 64 с.

29.Його ж. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 года. - Вятка, 1888. - 32 с.

30.Його ж. Материалы по вопросу об эволюции землевладения:Краткий исторический очерк малорусского землевладения. - С.41.

31.Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии //Оттиск из журнала "Русское Богатство". 1912-1914 гг. - С.18, 91, 92 (сноска).

32.Там само. - С.107.

33.Там само. - С.171-172.